

Холодна зброя на гербах Лівобережної України XV-XVII ст.

Холодна зброя козацької доби на території України залишається одним з найбільш маловивчених питань зброєзнавства. Продовжуючи власні дослідження з визначеної тематики, у даній статті автор звертає увагу на зображення холодної зброї на гербах міст і шляхти XV–XVII ст. на території Лівобережної України.

Виступаючи одним із типів графічних джерел, герби частково розкривають визначене питання. При додатковому паралельному співставленні з музейними та археологічними зразками зброї можна прослідкувати додаткову інформацію щодо її поширення і запозичення, окремих типів, тощо. В свою чергу, за дослідженнями С. Слейтера та О.А. Однорженка, сама назва герба у багатьох мовах походить саме від слова “зброя” [6, 50; 7, 181]. Козацька геральдика від самого початку мала за ідейно-символічну основу сюжети мілітарного характеру. Серед головних ознак що вирізняють козацьку геральдику поміж інших геральдичних систем О. Однорженко виділяє наявність у більшості гербів козацької доби зображень зброї або символів військової доблесті, мужності, шляхетності та перемоги. Найрізноманітніші та незбагненні поєднання зброї, з символами честі, світла перемоги [7, 182].

В свою чергу, автором не було знайдено жодних праць, у яких проводився аналіз зброї, зображеної на гербах у контексті даного питання. У ході дослідження була проведена спроба класифікації окремих типів озброєння, які зустрічаються на гербах, наведених у Малоросійському гербовнику В. К. Лукомського та В.Л. Модзалевського, та гербах міст, що були прийняті до кінця XVII ст. [3, 201].

Першою відомою згадкою козацького герботворення є герб Війська Запорозького Низового, зображений на печатці від 1592 р. [1, 231]. З кінця XVI ст. починається еволюція герботворення міст, і лише з другої половини XVII ст. починає формуватись комплекс родових гербів [7, 191].

Переходячи до зображень зброї, варто зазначити, що найчастіше вона репрезентована лише частково, поєднуючись з іншими елементами, певні деталі можуть бути гіперболізовані, що ускладнює процес співставлення.

Клинкова зброя, визначеного періоду на гербах представлена мечами, шаблями та шпагами.

Зникаючи з масового використання у кінці XV ст., мечі стають найбільш вживаним символом гербів. Особливо це стосується гербів шляхти. У проаналізованому Малоросійському гербовнику, на зображеннях другої половини XVII ст., меч зустрічається близько 80 разів. Це в свою чергу може пояснюватись суто символічним навантаженням, переломний момент у історії козацтва, початок формування нової шляхти, бажання відзначити власника лицарськими чеснотами. З іншого боку, частково це може бути запозичнювальний характер типів озброєння з польських гербів. В свою чергу на гербах міст, мечі зустрічаються рідше. Так, маємо зображення меча на гербів м. Києва 1471, на якому архангел Михаїл зображений з мечем, що має наверхшя у формі півкулі, та бантоподібну гарду, що розширюється

на кінцях, але не має борозд. Клинок планомірний. Зображений меч і на гербі м. Кролевець. В свою чергу, повертаючись до шляхетських гербів, автором була проведена спроба класифікації, на основі аналізу клинків, гард, ручок і навершів.

Так, зустрічаються клинки з планомірним клиноподібним звуженням, зображаються як з долами так і без них. Мечі з рівним клинком, найчастіше не мають долів, але іноді останні зустрічаються. На усіх клинках доли проходять майже до кінця клинка. На одному з зображень зустрічається клинок з розширеним в порівнянні з іншими клинком в середній частині.

Гарди представлені різними варіаціями:

- Прямокутної форми (з прорізами вздовж і без);
- Прямокутної форми, кінці розширені і переходять у клин;
- Прямокутної форми по середині з трикутними кінцями на яких кулі;
- Бантоподібної форми (різні варіації кінців, дуже гострі, і більш плавні);
- Бантоподібної форми на кінцях, на рівні клинка по середині виражений прямокутник;
- Підковоподібної форми, зігнуті до клинка, кінці розширені;
- “С”-подібної форми, за гардою знаходиться виступ з прямокутником перед руків'ям;
- “S”-подібної форми;

В свою чергу, руків'я представлені гладкою ручкою і ручкою з торсуванням. Більшість мечів мають навершя у формі кола. На деяких зустрічаються ромбовидні навершя.

Шабля, що зайняла місце меча на полі бою, все ж поступалась численністю у зображенні на гербах. Серед проаналізованого Малоросійського гербовника, для визначеного періоду на гербах вона зустрічається близько 30 разів. В свою чергу, на міських гербах вона зустрічається частіше за меч. Серед характерних прикладів можна навести шаблю на гербі міста Прилуки 1582 р. Шабля має клинок з розширеною елманню, ручка має борозни вздовж полотна, кінець ручки закручується. На гербі Новгород-Сіверського шабля має “S”-подібну гарду і клинок з розширеною елманню і зрізом в останній п'ятій частині від лева до обуха. На гербі м. Хорола сер. XVII ст. зображена шабля з широкою елманню, знову зустрічається згада на “S”-подібна гарда на ручці замість борозд, як на гербі м. Прилук вздовж полотна ідуть крапки. Подібні шаблі пізніше зустрічаються на гербах м. Жовнина та м. Говтви. В свою чергу, автором було виділено декілька типів клинків, гард і ручок характерних для даного періоду.

Клинки:

- З розширеною елманню, і зрізом на кінці від лева до обуха, з долами і без, різним кутом вигину;
- З планомірно звужуючимся клинком, без елмані, долів.
- З дуже сильним вигином і звуженням на кінці.

Гарди:

- “S”-подібної форми, вирізняються напрямком постановки гарди на хвостовик;

- “S”-подібної форми з отвором по середині;
- Бантоподібної форми;
- Прямокутної форми;
- Вузкий прямокутник з шарами на кінцях;
- Вузкий прямокутник з трикутними клинами на кінцях, що спрямовані кінцями на середину гарди;

Ручки:

- Стилізований під голову тварини кінець, відходить в напрямку лева;
- Напівкруглий кінець відходить в напрямку лева;
- Закручений кінець відходить в напрямку лева;
- Симетричний кінець без навершя;

В свою чергу, зустрічаються ручки як з торсуванням так і без.

Шпага на гербах шляхти зустрічається 3 рази, на гербах міст знайдена не була.

На зображеннях має рівний клинок, ручка закрита дугою.

Древкова зброя, визначеного періоду на гербах представлена списками і бердишами.

Спис на гербах шляхти кінця XVII ст. зустрічається близько 15 разів. В свою чергу, наявні і зображення на гербах міст. Так, наприклад, спис на гербі міста Новгород-Сіверського, де спис має каплевидне перо.

Крім того, він стає одним з елементів запорізького державного герба, де вперше з'являється на військовій печатці Запорожжя щонайраніше в 60-70 рр. XVII ст. і відтоді незмінно присутній на всіх видозмінах запорозького герба аж до часу самого занепаду Низової держави у 1775 р. [5, 24].

В свою чергу, на гербах шляхти представлені списи чотирьох типів:

- 3 пером клиновидної форми;
- 3 пером де верхня частина клиновидна, нижня півкругла;
- 3 пером другого типу, між втулкою знаходиться шар;
- 3 пером наближеним до ромбовидної форми, але нижня частина представлена півколом;

Бердиші на гербах міст знайдені не були, на гербах шляхти визначеного періоду зустрічаються 2 рази.

До зброї ударної дії, що зображена на гербах можна віднести сокири, булави і перначі.

Сокири на гербах міст для даного періоду знайдені не були, на гербах шляхти зустрічаються 6 разів. Мають різну форму, з гранями на полотні і різну велечину.

Булави на гербах шляхти зустрічаються 2 рази. Пернач 1 раз. Але так само, як і сокири, через нестачу даних потребують подальшого аналізу, оскільки на зображеннях Малоросійського гербовника для визначеного періоду наявних гербів не має. В свою чергу, на гербі м. Лубни 1591 р., знаходимо зображення булави, що має рівні сферичні грані [2, 49].

Таким чином, у козацькому герботворенні, що тривало від кінця XVI ст., відобразилось життя на Великому степовому кордоні, перманентні війни проти ногайських орд, Кримського ханства, Османської імперії, участь козацьких військ у походах на Москву і Молдовію, виступи проти Речі Посполитої [4, 7]

Військовий характер останніх подій наклав відбиток на характер самих гербів і їх мілітарну символіку. Поєднуючи, як символи окремих рис так і подій холодна зброя на зображеннях стала одним із джерел, що розкривають поставлене на початку питання. В свою чергу, дана проблема потребує подальшого дослідження і співставлення окремих типів зброї з аналогами фондів музеїв.

Список літератури

1. Archiқum Głowne Akt Dawnzch w Warsawie, Extranea IX: Polen, n 59, vol 90.
2. Корпус магдебурзьких грамот українським містам. - К.: Наука, 2000. - С. 49
3. Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник репринтное издание. — К: Лебідь, 1993 – 201 с.
4. Однорженко О. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорозького: Дис. канд. іст. наук. - Харків, 2003. - С. 7
5. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI - XVIII ст.). - Харків, 2003, - С. 24
6. Слейтер С. Геральдика: Иллюстрированная энциклопедия. Издание второе переработаное и дополненное / пер. И. Жилинской. – М.: Эксмо, 2005. – 284 с.: ил.
7. Геральдичні традиції українського козацтва // Однороженко О.А. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / Ред.: Смолій та інші. — К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. — Т.1. — 720 с.

Володимир Панченко (Київ), доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського міжнародного університету, кандидат історичних наук

До історії геральдики містечка Опішні XVIII століття

Стародавнє козацьке містечко Опішня – колишній сотенний центр Гадяцького полку, нинішнє селище міського типу Зіньківського району Полтавської області, – не потребує додаткової «реклами». Цей населений пункт відомий практично всім як своєрідна «гончарська столиця» України, де нині діє унікальний Національний музей-заповідник українського гончарства. Проте така яскрава сторінка козацького минулого краю, як міська символіка доби Гетьманщини, досі залишається практично невідомою як самим опішнянам, так і науковій аудиторії загальноукраїнського масштабу. В численних дослідженнях останніх років, присвячених гербам і печаткам міст України (й зокрема Гетьманщини), відомості про герб Опішні відсутні.

Водночас у середині XVIII ст. Опішня (за тогочасною офіційною термінологією – Опішне) була одним з найбільших населених пунктів Гадяцького полку, центром трьох козацьких сотень (для порівняння – серед інших сотенних міст полку такий статус мав тоді лише Зіньків). За даними відомого «Черниговского наместничества топографического описания» О.Шафонського, у 1764 р. Перша Опішнянська сотня налічувала 1363 виборні козаки і 767 підпомічників, Друга Опішнянська – 1001 виборного козака і 758 підпомічників, Третя Опішнянська – 1158 виборних козаків і 897 підпомічників. Крім того, Опішня мала на той час шість ремісничих цехів (шев-